

İSLAM VE YORUM IV

I. CİLT

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Fikret KARAMAN

İnönü Üniversitesi Yayınları: 93

İSLAM VE YORUM IV

I. CİLT

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Fikret KARAMAN

Editörler
Doç. Dr. Veysel ÖZDEMİR
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZTÜRK

ISBN
978-605-7853-58-5
Sertifika No
26607

İsteme Adresi
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
44280 Kampüs / MALATYA
Telefon: (0422) 377 49 97
e-posta: ilahiyat@inonu.edu.tr

Adres
Merkez Kampüs, 44280 Battalgazi MALATYA
0422 377 32 24 e-posta: yayinevi@inonu.edu.tr

Baskı
İnönü Üniversitesi Matbaası MALATYA
Aralık 2020

© Bu kitabın yayım hakkı İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesine aittir. 5846, 2936 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereği herhangi bir bölümü, resmi veya yazısı, yazarların, yayımcısının yazılı izni alınmadan tekrarlanamaz, basılamaz, kopyası çıkarılamaz, fotokopisi alınamaz, hiçbir biçimde, hiçbir yolla çoğaltılamaz ve dağıtılamaz. Yazıların ve görsellerin yasal sorumluluğu yazarlara aittir.

İMAN VE EYLEM AÇISINDAN MÂTÜRÎDÎ'NİN DİNDARLIK ANLAYIŞI

Prof. Dr. Hulusi ARSLAN

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/hulusi.arslan@inonu.edu.tr

Orcid: 0000-0003-3578-0775

Giriş

Günümüzün önemli sorunlarından biri de Müslümanlar arasındaki ihtilaf ve çatışmaların artmasıdır. Sünnî-Şii ihtilafı yanında bir de Sünnî gruplar arasında birbirlerinin dindarlıklarını beğenmeyen ve bu sebepten birbirlerini eleştiren hatta bazen tekfir eden kişi ve gruplar bulunmaktadır. Ehl-i Sünnet'in özel bir grubunu temsil eden Selef veya Selefiyye'yi takip eden çağdaş bazı dini akımlar, bazı Müslüman birey ve grupların dindarlıklarını reddedip kendilerince sübjektif değerlendirmelerde bulunarak onları tekfir edebilmekte¹ hatta onların canlarına ve mallarına saldırabilmektedirler. Bu gruplar Ehl-i Sünnet'in genelini temsil eden Eş'arî ve Mâtürîdî geleneğe sahip kimseleri "imani kalbin tasdiki olarak" tanımladıkları için amele önem vermemekle ve dolayısıyla iyi dindar olmamakla hatta bazen din dışı olmakla suçlamaktadırlar. Oysa iman ile amelin aynı olduğunu söylemek Müslümanlar arasındaki ayrılığı artıracak daha büyük riskler taşımaktadır. Bunun yanında iman ile amelin farklı olduğunu söylemek amelin değersiz bir şey olduğuna asla işaret etmez. Dolayısıyla Ehl-i Sünnet'in dindarlık algısında iman en temel şarttır. Fakat iman eden dindarlığın bütün şartlarını yerine getirmiş değildir. İmam Mâtürîdî temelde iman ile ameli ayrı şeyler olarak değerlendirir. Mâtürîdî

¹ Halil Aydınalp, "Kural Dışı Dini Bir Yönelim Olarak Çağdaş Tekfir İdeolojisini Anlamak", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt-Sayı 46 (Nisan 2014), s.6

bu görüşüyle, ameli terk edenin dinin dışına atılmasını reddetmiştir. Ancak o, salih amel işlemenin dindeki önemine de değinmiştir. Mâtürîdî iman amel ayrılığı tezinden doğacak boşluğu iman ile İslam'ın aynı şey olduğunu ileri sürerek kapatmaya çalışmıştır. Böylece imanı İslam'dan ayırmazken aynı şekilde bir nevi teslimiyet ve yaşantıyı yansıtan İslam kavramını da imandan ayrı tutmamıştır. Bu çalışmada Mâtürîdî'nin iman, amel, İslam ve günah kavramları üzerindeki görüşlerini ve bu görüşlerinden hareketle onun dindarlık anlayışını tespit etmeye çalışacağız.

Din sözcüğünden türetilen dindarlık yeni bir kavramdır. Rasyonel ve dogmatik dindarlık, içsel ve dışsal dindarlık, samimi ve biçimsel dindarlık vs. gibi çok farklı dindarlık türünden bahsedilebilir. Bunlar dini ve dindarlık olgusunu anlama hususunda işlevseldir. Zira her açıklama hakikatin bir yönüne ışık tutmakta, dikkatleri meselenin bir yönüne çekmektedir. Ancak bunların dindarlığın bütün yönlerini açıkladığı anlamına gelmez.² Şüphesiz bu çalışma da Mâtürîdî'nin dindarlık anlayışını bütün yönleriyle ortaya koymak için yeterli değildir. Ancak iman, amel, İslam, günah ve sevap gibi temel kavramlar üzerinden yapılacak tespitlerin, onun dindarlık anlayışını belli bir ölçüde yansıtacağı umut edilebilir. Çalışmada daha ziyade Mâtürîdî'nin kendi eserlerine müracaat edilmiş, verilerin betimleyici sunumu ve analizine dayanan bir yöntem takip edilmiştir.

1. İman ve Dindarlık

Güven duygusu içinde tasdik etmek, inanmak manasına gelen³ iman sözcüğü terim olarak "Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak" demektir.⁴ Buna karşılık imanın tanım ve mahiyeti hakkında itikadi fırkalar arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Kısaca değinmek gerekirse Hariciler, iman ile amel arasında kopmaz bir bağ kurmuşlar ve dini vecibelerini terk eden veya büyük günah işleyenleri tekfir ederek ebedi cehennemlik olduklarına hükmetmişlerdir.⁵ Selefiyye de benzer bir şekilde imanı, kalp

² Asım Yapıcı, "Dinî Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002, cilt: II, sayı: 2, s. 75-117, s.78.

³ Mustafa Sinanoğlu, "İman", *TDV İslam Ansiklopedisi*, yıl: 2000, sayı: 22/212.

⁴ Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, s. 154.

⁵ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, thk. Muhammed Muhiddin Abdulhamid, Beyrut 1995 s.170-174; a.mlf, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın,

ile tasdik, dil ile ikrar ve bedenin organlarıyla eylemde bulunmak olarak tanımlamıştır.⁶ Mu'tezile yine benzer bir yaklaşımla iman, İslam ve din kavramlarının aynı manaya geldiğini söylemiş, bu çerçevede imanı "iyilikleri yapıp kötülüklerden kaçınmak" olarak tanımlamıştır.⁷ Ehl-i sünnet kelimcileri ise yukarıda değinildiği gibi imanın mahiyetini kalp ile tasdik olarak belirlemişlerdir.⁸

Sözcük anlamı itibarıyla imanın onaylamak ve tasdik etmek manasında olduğunu belirten Mâtürîdî, tasdik baskı ve cebir altında tutulamayan mahiyetinin yalnızca kalpte bulunduğunu, çünkü iman bu noktaya herhangi bir yaratığın tahakküm edemeyeceğini söyler. Bu düşüncesini bir örnek üzerinden açıklayan Mâtürîdî, konuşma özürü bir kişinin dili ile hiçbir şey söyleyemediği halde Allah'a ve peygambere olan imanının inkâr edilemeyeceğini belirtir.⁹ Mâtürîdî'nin diğer bir delili de, mükelleflerin çoğu zamanlarını, sözlü veya fiili bir iman beyanında bulunmadan geçirmeleridir. Onların bu halde iken mümin sayılmaları, iman söz ve davranışla eşitlenemeyeceği anlamına gelir.¹⁰

Mâtürîdî'ye göre Kur'an-ı Kerim'in beyanlarına başvurulduğunda da iman kalp ile tasdik olduğu anlaşılır. Ona göre, kalpleri iman etmedikleri halde mümin olduklarını iddia eden Bedevi¹¹ ve Münafıklar¹² hakkındaki ilahi beyanlar iman kalp ile tasdik olduğunu gösterir. Zira söz veya

İstanbul 2005, s.103-105; Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâriciler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, yıl: 1997, cilt: 16, s.173.

⁶ Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhâbilik'ten İşid'e Günümüz Selefililiği", (*İslam Mezhepleri Tarihi Selefilik Çalıştayı, VI. Ulusal Koordinasyon Toplantısı*, 05.-06 Eylül 2015) Konya 2016, s.22.

⁷ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman, nşr. Mektebetu'l-Vehbe, Kâhire 1996, s. 707.

⁸ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret, nşr. Dârü'l-Meşrik, Beyrut 1987, s.150; Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf (Mevâkıf Şerhi)*, I-III, çev. Ömer Türker, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015, III, s. 614.

⁹ Ebû Mansûr el-el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk: Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi, İstanbul 2003, s. 607; a.mlf., *Kitâbut-Tevhîd Tercümesi, terc. Bekir Topaloğlu, Ankara 2003*, s.492. (Not: Devam eden dipnotlarda *Kitâbut-Tevhîd Tercümesi*'nin sayfaya numarası sadece parantez içerisinde gösterilecektir.)

¹⁰ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s.608 (493).

¹¹ "Bedeviler "İman ettik" dediler. De ki: "İman etmediniz. Fakat boyun eğdik, deyin. Henüz iman kalplerinize girmedir" (Hucûrât, 49/14).

¹² "İnsanlardan bazıları vardır ki inanmadıkları halde, "Allah'a ve ahiret gününe inandık" derler." (Bakara, 2/8).

davranışlar her zaman kalpteki hakikati yansıtmayabilir.¹³ Yüce Allah münafıkların dilleriyle iman ettiklerini söyledikleri halde inkârcı olduklarını¹⁴, yalan söylediklerini¹⁵ ve cehennem alt tabakasında cezalandırılacaklarını¹⁶ beyan etmiştir. Böyle olduğu halde, dilleriyle söyledikleri şeyleri gerçek bir iman olarak kabul etmek, bir şeyi karşıtının yerine koymak demektir ve tutarsız bir hükümdür.¹⁷ Yine Kur'an'da baskı altında diliyle inkâr edeninin sözü, kalbin imanı sayesinde küfür olarak değer bulmamıştır. Bütün bunlar imanın yerinin kalp olduğunu gösterir.¹⁸

Buna karşılık İmam Mâtürîdî, insanların mümin veya kâfirliklerini ayırt etmenin ölçütünün kelime-i şehadet örneğinde olduğu gibi dilleriyle beyan ettikleri sözler, takındıkları simgeler, çeşitli kıyafetler yahut da belli gruplarla beraber bulunmaları gibi zahiri durumlar olduğunu söyler. Ona göre haddi zatında bu sayılanlar küfür veya Müslüman olmanın bizatihi kendisi olmasa da, zahiri anlamda kişinin mümin veya Müslüman olduğunu anlamak için bunlara bakılır, çünkü biz, işin iç yüzünü bilme imkânına sahip değiliz.¹⁹ Mâtürîdî "insanlar, "inandık" demekle imtihan edilmeden bırakılacaklarını mı zannederler."²⁰ âyetini tefsir ederken kişinin "iman ettim" derken verdiği haberde yalancı olmasının mümkün olduğunu, bu sebeple kişilerin imanlarında doğru veya yalan söylediklerinin amellerle imtihan edilerek ortaya çıkarıldığını belirtir. Ona göre imtihan sadece söze dayalı olsaydı belki de gerçek durum insanlar tarafından ortaya çıkarılamazdı.²¹ Dolayısıyla Mâtürîdî dil ile deklare edilen iman açıklamasının samimi olup olmadığını ortaya çıkaracak şeyin eylem olduğunu açıklamış olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında İmam Mâtürîdî kişinin dindarlığını belirleyen en temel şeyin iman olduğunu söylemekle birlikte,

¹³ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s.601-602 (487-488).

¹⁴ Tevbe, 9/8.

¹⁵ Münâfikûn, 63/1.

¹⁶ Bakara, 2/8.

¹⁷ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s.602-604 (488-489).

¹⁸ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s.605 (490).

¹⁹ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s.605 (490).

²⁰ Ankebut, 29/2.

²¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, (İlmi Kontrol: Bekir Topaloğlu), İstanbul: Mizan Yayınevi 2011, XI, 94; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân Tercümesi*, (Çev: Bekir Topaloğlu ve Diğer.), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015-2019, 11:112. (Not: Bundan sonraki dipnotlarda *Te'vilâtu'l-Kur'ân Tercümesi* sadece parantez içerisinde gösterilecektir.)

kalpte olanların başkaları tarafından bilinemeyeceğini, bu sebeple de dindarlık kriterinin söz ve eylemler olduğunu açıklamış olmaktadır.

İman boyutundan kişinin dindarlık düzeyine bakabileceğimiz diğer bir nokta da imanın bilinçli bir tasdike dayanıp dayanmadığıdır. Hemen baştan söylemek gerekir ki Mâtürîdî'nin anlayışında din bilinçli bir tercihi gerektirir. Dinler arasındaki tezat ve tenakuz noktalarının mevcudiyetine ve her din mensubunun kendi haklılığını iddia ettiğine dikkat çeken Mâtürîdî, bu bilinçsiz çekişmeyi toplumları yok oluşa sürükleyen, ayrılık ve zıtlaşmayı körükleyen bir olgu olarak değerlendirir. Bu anlamda o, gerçeğe ulaşmak için taklid²², kişisel (sübjektif) fikir, ilham ve tesadüfe bağlı kura çekmek ve kehanet gibi yöntemlerin geçersiz olduğunu söyler.²³ Mâtürîdî varlıkların hakikatlerini bilmenin idrak, haber ve akıl yürütme olmak üzere üç yolu bulunduğunu belirterek²⁴ aslında ideal dindarlığın epistemolojik bir temele dayanması gerektiğine işaret etmiş olur. Bu bağlamda imanın akıl, bilgi, tefekkür ve istidlal ile olan ilişkisine değinen Mâtürîdî imanı zihin ve kalpte gerçekleşen bir olgu olarak değerlendirir. Ona göre imanla mükellef tutulmak, ancak aklın mevcudiyetiyle gereklilik kazanır. Bunun yanında imanı oluşturan hususların mahiyetinin bilinmesi de aklın tefekkür ve istidlali ile imkân dâhiline girer. Bu ise kalplerin amelinden ibarettir ki iman da aynı mahiyete sahiptir.²⁵ Dolayısıyla Mâtürîdî imanı tefekküre dayanan zihinsel ve kalbi bir eylem olarak değerlendirmiştir.

Mâtürîdî "Rabbinin bazı âyetleri geldiği gün, daha önceden iman etmemiş veya imanında bir hayır kazanmamış kimseye o günkü imanı asla fayda vermez".²⁶ âyetini yorumlarken kıyamet gününe atıfla azabın indiği o vakit geldiğinde, kişinin şahitle gaib üzerine delil getiremeyeceğini, bundan dolayı da sözünün kalbinde oluşan bilgi ve marifetten doğan bir söz değil sırf lisaniyle söylediği bir sözden ibaret olacağı, bu sebeple de o gün dile getirdiği imanın ona fayda vermeyeceğini ifade eder.²⁷ Anlaşılacağı üzere Mâtürîdî, delile ve bilgiye dayanmayan imanın faydasız olduğu kanaatine varmıştır. Buradan hareketle Mâtürîdî'nin körü körüne

²² el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s.4 (3).

²³ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s.11 (9).

²⁴ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s.11 (9).

²⁵ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s.608 (493).

²⁶ Enâm, 6/158.

²⁷ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, V, 268 (291).

taklide ve sorgusuz itaate dayanan bir dindarlık yerine, akla, bilgiye ve araştırmaya dayalı bir dindarlık tipini öncelediği söylenebilir.

İmanla ilgili konulardan biri de imanda istisna yapılıp yapılamayacağıdır. İstisna, bir şeyi küllî hüküm veya kural dışında tutmaktır. Bu bağlamda iman beyanında bulunurken kişinin “inşallah müminim” demesinin caiz olup olmadığı konusunda kelam ekolleri ihtilaf etmiştir. Selefîyye ve Eş’arîler bunu caiz görürken, Hanefî-Mâtürîdî âlimler caiz görmemiştir.²⁸ Mâtürîdî’ye göre aslanan kişinin mümin olduğunu kesin bir biçimde ifade etmesidir; bir şart veya istisna getirmeden kendini mümin diye nitelemesi ve inşallah müminim gibi bir ifadeye başvurmamasıdır. Ona göre istisna, bütünlüğü bozar. Hukuki statüye sahip ikrar, akit, vaat gibi mevzularda istisna kabul edilemediği gibi iman konusunda da kabul edilmez. Ayrıca insanlar istisna ifadesini, şüphe ve zan bulunan konularda kullanırlar. Oysa yüce Allah “Müminler ancak, Allah’a ve resulüne iman eden, sonra şüpheye düşmeyenlerdir.”²⁹ sözüyle iman üzerinde şüphe ve tereddüt bulunmaması gerektiğini beyan etmiş, ayrıca münafıkları şüphe ve zanna tabi olmakla nitelemiştir.³⁰ Bu sebeple “zannederim, tahmin ederim, şüphe ederim” ifadelerinin kullanılmayacağı yerlerde “inşallah denilmesi de doğru değildir.³¹ Ayrıca mümin statüsünde bulunmak sebebiyle kişilere terettüp eden hukuki işlemlerin yürütülebilmesi için de Müslüman topluma mensup fertlerin tereddütsüz bir biçimde mümin olduklarını beyan etmeleri gerekir.³² Bu noktadan bakıldığında Mâtürîdî’nin dindarlık anlayışında kişi, mümin olduğunu açık ve kesin bir biçimde deklare etmelidir.

Bir diğer husus da iman ile İslam arasındaki ilişkidir. Mâtürîdî, iman ve İslam kelimelerinin dil açısından farklı fakat din açısından aynı olduğunu söyler. Zira dini anlamda iman, akıl ve nasların Allah’ın birliği ilkesinin doğruluğuna tanıklık etmek aynı şekilde yaratmanın ve yarattıklarına hükmetmenin kendisine ait olup bu konuda ortağının bulunmadığına şahadet etmektir. İslam ise, kişinin bütünüyle varlığını ve her şeyini tam bir kulluk statüsü içinde yüce Allah’a teslim etmesi ve bu konuda ona

²⁸ İlyas Üzüm, “İstisna” *DİA*, İstanbul 2001, XXIII,392; Hulusi Arslan-Mustafa Bozkurt, *Sistemik Kelâm*, Ankara 2018, s.98-101.

²⁹ Hucurât, 49/15.

³⁰ Nisâ, 4/143.

³¹ el-Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, s.624-625;(505-506).

³² el-Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, s.630;(510).

hiçbir ortak koşmamasıdır. Dolayısıyla iman ve İslam kavramları kendilerinden kastedilen nihai mana açısından bir noktada birleşmiştir.³³

Kelime olarak farklı olsalar da taşıdıkları dini anlamlar itibarıyla imanla İslam'ın aynı olduğunu söyleyen Mâtürîdî bunlardan birinin bulunmasıyla diğersinin de mevcut olduğunu belirtir. Ona göre, kişinin imanının bütün şartlarını yerine getirdiği halde Müslim olmaması veya İslam'ın bütün şartlarını yerine getirdiği halde mümin olmaması akıldan uzak bir şeydir. Kur'an-ı Kerim'de "Şüphesiz Allah katında din İslam'dır."³⁴ Ve "Kim İslam'dan başka bir din ararsa, ondan kabul edilmeyecektir"³⁵ âyetlerine dikkat çeken Mâtürîdî yegâne geçerli din olan İslam'ı bütünüyle benimseyen kimsenin hem Müslüman hem de mümin olduğunu ifade eder.³⁶ Onun anlayışındaki tasdik, tasdik edilen şeyin, bu tasdikten sonra insanın hayatında emredici ve kontrol edici bir güç olması gerektiğinin kabulü anlamında bir tasdiktir.³⁷ Sonuç olarak anlıyoruz ki Mâtürîdî'nin iman ile İslam arasında kurduğu ilişki, aktif bir ilişkidir. Onun idealize ettiği dindarlıkta eylemden tümüyle soyutlanmış bir iman değil, salih amelleri netice veren bir iman tercih edilmeye daha layıktır.

Aynı düşünceleri İslâm kavramı üzerinde yaptığı tahlillerde de görmek mümkündür. Mâtürîdî İslam'ı "her fiili ve her ameli sırf Allah Teâlâ'ya tahsis etmektir" diye tanımlar. Söz konusu tahsis ona göre iki açıdan olur: Birincisi inanç açısındandır. İnanç yönünden İslâm, fiilin yapılması ve hayata geçirilmesi açısından değil her şeyin geneli itibarıyla Allaha ait olduğuna, yani her şeyi O'nun yarattığına inanmaktır. İkincisi, sözü edilen tahsis, her şeyi bütünüyle inanç, fiil ve söz açısından yaratmanın gerçekleştirilmesini Allah Teâlâ'ya tahsis etmektir. Kul sadece Allah'tan korkar, sadece O'ndan umar. O'ndan başkasından korkmaz, O'ndan başkasından ummaz. İslâm'ın gerçek mahiyeti budur.³⁸ Mâtürîdî, imanda doğruluk ve samimiyetin önemli olduğunu söyler. O müminlerin, münafıklar gibi imanını izhar eden, ama kalpleri sözlerini doğrulamayan

³³ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s.632-633; (512-513).

³⁴ Âl-i İmrân, 3/19.

³⁵ Âl-i İmrân, 3/85.

³⁶ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s.635; (514).

³⁷ Pessagno, J. Meric, "Akıl ve Dini Tasdik: Ebû Mansûr el-el-Mâtürîdî'nin Görüşü", çev. A. Bülent Baloğlu, Adil Çiftçi, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1994, sayı: 8, s. 450.

³⁸ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IX, 335; (9/437).

kişiler değil, gizli ve açık her ahvalde Allah'a ve resûlüne gerçek mânada sadakat gösteren kimseler olduğunu ve münafıkların aksine imanlarından asla şüphe etmeyen, aksine imanlarının sadık ve gerçek olduğunu göstermek için Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla gayret gösterenler olduğunu belirtir.³⁹

Netice olarak Mâtürîdî'nin dindarlık anlayışında mümin veya Müslüman denildiğinde evrendeki bütün olgu olayları bir şekilde Allah ile irtibatlandırılan, yüce yaratıcıya tam bir teslimiyet ve güven duygusu içerisinde olan ve bu anlamda Allah'tan başkalarından çekinip korkmayan, sadece ona güvenip ona ümit bağlayan bir kişilik ortaya çıkmaktadır.

2. Eylem ve Dindarlık

Mâtürîdî'nin anlatımlarından hareketle ideal dindarlığın ancak inanılan hakikatlerin eyleme dönüştürülmesiyle mümkün olacağını söylemek mümkündür. Bu noktada eyleme değer katan iman yanında salih amellerin bızatihi kendileri de Müslüman bireyin dindarlığını tamamlayan ve onu kemale erdiren bir unsur olarak görülmüştür. Mâtürîdî, "İşini güzel yaparak kendini Allah'a veren kimseden, kimin dini daha güzel olabilir!"⁴⁰ âyetini açıklarken bütün yaptıklarını dinine uygun olarak yapan kişinin elbette din bakımından hiçbir şey yapmayan kişiden daha güzel olduğunu belirtir. Keza o âyet-i kerimede "güzel iş yaparak" ifadesinin "yaptıklarını o konudaki bilgisine göre yapan" manasına gelebileceği gibi "yapmakla görevlendirildiği şeyi gerekenin fevkinde yapan" kimseyi betimleyebileceğini ifade eder.⁴¹ Dolayısıyla Mâtürîdî iman eden ve her türlü günahı işleyen bir Müslümanı değil, iman eden ama işlerini en güzel bir şekilde bilgiye dayanarak yapan hatta yapacaklarını en mükemmel bir şekilde yapmakla kalmayıp onu daha üst düzeye taşımak için çabalayan bir Müslüman tipini idealize etmektedir.

Bu bağlamda Meleklerin insanlardan üstün oluşunu onların fitrat ve özlerine bağlayan Hasan-ı Basrî'ye katılmayan İmam Mâtürîdî Cenab-ı Hakk'ın hiç kimseyi özü itibariyle diğerine üstün tutmadığını, onları ancak salih amellerle üstün tuttuğunu belirtir.⁴² Dindarlık konusunda referans olacak ilahi beyanlardan biri de "Allah katında en değerli olanınız

³⁹ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XIV, 81; (14/98).

⁴⁰ Nisâ, 4/125.

⁴¹ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IV, 47-48; (4/55-56).

⁴² el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, V, 149; (5/270).

O'na itaatsizlikten en fazla sakınmanızdır"⁴³ âyetidir. Mâtürîdî'ye göre yüce Allah bu âyette faziletin ve değerli olmanın ölçüsünün takvâ olduğunu açıklamıştır. İnsanların atalarıyla ve kabileleriyle övünmeleri üstünlük sebebi değildir, aksine kabileler insanların birbirleriyle tanışmaları için yaratılmıştır. Takvâ, bir eylemin sonucu olarak kazanılır, o da ilâhî buyruklara itaat etmek ve isyandan kaçınmaktır. Bu da Allah'ın emir ve yasaklarına saygı ile olur. İnsanın yaptıklarına Allah'ın lütfü ve keremi de eklenince, o fazilete ve üstünlüğe ulaşılması mümkündür.⁴⁴ Bu açıdan bakıldığında Mâtürîdî'nin üstün ve ideal dindarlık anlayışında Allah'ın emirlerine uymak ve yasaklarından kaçınmanın temel ölçütlerden biri olduğu söylenebilir.

Mâtürîdî'ye göre ilahi kitaplar insanları üç haslete yani yüce işlere, yüksek ahlâka ve salih amellere çağırır; üç şeyi yani kötü, saçma ve önemsiz işleri, ahlâksızlık ve çirkin davranışları da yasaklamıştır.⁴⁵ Elbette bu kavramların içeriğine en başta iman olmak üzere insanın tanrı, insan ve toplumla münasebetini içeren her türlü eylem ve ahlaki davranışı dâhil edebiliriz. Mâtürîdî'nin bu düşünceleri dikkate alındığında, ideal dindarlıkta iman yanında erdem ve eylemin de muhakkak bulunması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu düşüncelerden, iman ve amelin ayrı kabul edilmesinin duyarsız bir dindarlık ürettiği yolundaki tespitlerin doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

Mâtürîdî'ye göre dünya ve ahiret için yararlı işler yapmak, Kur'an'da ifade edildiği gibi ölüm ve hayatın yaratılış gayesi ve imtihanı kazanmanın aracı olarak belirlenmiştir. Bu dünyadaki bütün güzellikler ve aynı zamanda bela ve sıkıntılar birer imtihandır. Bu imtihanı kazanmanın yolu ise salih amel işlemektir. Mâtürîdî'nin ifadesiyle "hayatta azık hazırlamayan kimsenin öldükten sonra da azığı olmaz".⁴⁶ Yine o, ilim konusuna işaret eden bir âyeti yorumlarken, meselenin sadece ilim öğrenmek olmadığını, maksadın ilmin bizzat kendisinden ziyade asıl amacın öğrenilene göre amel etmek olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷

Mâtürîdî'ye göre Kur'an'da mutlak kurtuluş müjdesi, sadece salih amel işleyen müminlere yönelik olarak belirtilmiştir. Salih amel işlemeyen

⁴³ Hucurât, 49/13.

⁴⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XIV,77; (14/94).

⁴⁵ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII,225; (8/251).

⁴⁶ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IX, 15; (9/25).

⁴⁷ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IX, 113; (9/153).

müminler ise Cenâb-ı Hakk'ın dilemesine kalmıştır. Yüce Allah dilerse onları affeder, dilerse işledikleri amel miktarınca azap eder ve dilerse kötü amellerini iyi amelleriyle karşılaştırır. İyi amelleri kötü fiillerine üstün gelirse "Allah böylelerinin kötü hallerini iyiye çevirecektir"⁴⁸ beyanınca kötü hallerini iyiliklere dönüştürür.⁴⁹

Bütün bu görüşler dikkate alındığında Mâtürîdî'nin dindarlık anlayışında iman etmenin yanında inandıklarını hayata geçirmenin önemli bir dindarlık kriteri olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede onun düşüncesinde en dindar kişi doğru ve samimi bir imana kavuştuktan sonra inandıklarını en üstün bir biçimde bilinçli davranışlara dönüştürmektedir. Ancak Mâtürîdî nefsinin arzularına yenik düşen ya da başka sebeplerle kötülük ve günah işleyen Müminleri asla dinin dışına itmemiştir. O'nun dindarlık anlayışını tespit etmemiz için büyük günah meselesi hakkındaki görüşlerini de bu bağlamda değerlendirmemiz uygun olacaktır.

3. Günah ve Dindarlık

Allah'ın emir ve yasaklarına aykırı aykırı fiil ve davranışlara günah denir.⁵⁰ Kur'ân-ı Kerim'de "Eğer size yasaklanan büyük günahlardan kaçınırsanız, küçük günahlarınızı örteriz ve sizi güzel bir yere koyarız"⁵¹denilmiştir. Bu beyana göre günahlar büyük ve büyük diye ikiye ayrılmaktadır. Ancak hangi günahların büyük veya küçük olduğu belirtilmemiştir. Büyük günah işleyenlerin durumu klasik itikadi fırkalar arasında bu açıdan ihtilafli bir konudur. Haricilik mezhebine mensup bazı gruplar, büyük günah işleyenlerin tevbe etmedikleri takdirde kâfir olduklarını ve ebedi olarak cehennemde kalacaklarını ileri sürmüştür. Mutezile mezhebi ise büyük günah işleyenin bu dünyada imanla küfür arasında bir yerde olduğunu, tevbe etmeden öldüğü takdirde ebedi cehennemlik olduğunu iddia etmiştir. Ehl-i Sünnet mezhebi ise, büyük günah işleyenin kâfir değil, "günahkâr mümin" statüsüne sahip olduğunu, durumunun Allah'a havale edilmesi gerektiğini söylemiştir.

İmam Mâtürîdî, "kim ondan yüz çevirirse bilsin ki kıyamet günü sırtında ağır bir yükü huzurumuza gelecektir"⁵² âyetine referansla, dünya

⁴⁸ Ahzâb, 33/44.

⁴⁹ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IX, 10-11; (9/19).

⁵⁰ Topaloğlu, Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 346.

⁵¹ Nisâ, 4/31.

⁵² Tâhâ, 20/100.

hayatında insanın taşıdığı yükün belini büküp kırdığı gibi günahların da cehennem ateşinde onları işleyenlerin belini büküp kıracağını söyler. Ona göre, âyette yer alan “Kur’an’dan yüz çevirme” olgusu iki şekilde olabilir: Birincisi, onu inkâr etme, yalan sayma ve dönüp bakmama şeklinde olabilir. İkincisi ise içinde yer alan hükümlere göre amel etmeme anlamında olabilir. Müslümanlardan Kur’an’da bulunan hükümlere göre amel etmeyen kimselerin bu âyetin tehdidi kapsamına girmesinden korkulur.⁵³ Buradan anlaşılacaktır ki Mâtürîdî’nin dindarlık algısında kabih Mürcie olarak nitelenen grupların “iman ettikten sonra günah insana zarar vermez” anlayışına yer yoktur.

İmam Mâtürîdî ister küçük ister büyük olsun günah işlemenin bir Mümini iman dairesinden çıkarmayacağını ve böyle bir kimsenin durumunun Allah’a havale edilmesi gerektiğini, Allah’ın dilerse onu bağışlayacağını dilerse de günahı kadar cehennemde azap edebileceğini söyler. O küçük ve büyük günahların küfür veya şirk sayılmayacağını şu delillere dayanarak açıklamaya çalışır.

3.1. Günah işleyenlerin imanı devam etmektedir.

Mâtürîdî’ye göre büyük günah işlemek kişiyi imandan çıkarmaz. Çünkü büyük günah işlese de bu kişi, kalbindeki tasdike ilave olarak affedilmeyi uman ve azaba maruz kalmaktan korkan bir durumdadır. Böyle bir kimsenin Allah’ı yalanlaması söz konusu değildir. Aslında küfür bir şeyi örtme anlamını taşıyan bir kavramdır. Kebire işleyen kimse ise, rabbinin nimetlerinden hiçbirini gizlememiş ve O’nun hakkını inkâr etmemiştir. Böylesinin kâfir olması söz konusu değildir. İman tasdik demektir. Büyük günah işleyen, hiçbir konuda Allah’ı tekzip etmemiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere büyük günah işleyenin mümin vasfı devam etmektedir.⁵⁴ O sebeple günah işleyene küfür veya şirk isnat edilemez.

3.2. Günah işleyenler bağışlanabilir.

Mâtürîdî’ye göre, Yüce Allah peygamberine, hem kendisi hem de kadın ve erkek müminlerin günahları için bağışlanma dilemesini emretmiştir.⁵⁵ Eğer günahkâr müminlerde küfür veya şirk niteliği bulunmuş olsaydı, bağışlanmaları için dilekte bulunulması emredilmezdi. Çünkü

⁵³ el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, IX, 233; (9/309).

⁵⁴ el-Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, s. 535; (432-433).

⁵⁵ Muhammed, 47/19.

Kur'an'da Allah'a ortak koşanlar için af dilenmesi yasaklanmıştır.⁵⁶ Dolayısıyla haklarında bağışlanma talep edilmesi emredilen kimseler gerçek manada iman ehlidirler.⁵⁷ Mâtürîdî'ye göre "Allah kendisine şirk koşulmasını asla bağışlamaz"⁵⁸ buyurmuştur. O halde şirk yalnızca tevbe ile bağışlanır, onun dışındakiler yüce Allah tarafından bağışlanabilir. Mâtürîdî küçük günahları dahi tekfir sebebi yapan Hâricilere karşı peygamber ve velilerin bile bu tür günahları işlediklerini, bu tür günahların küfrü gerektirmesi halinde nübüvveti düşüreceğini söyler.⁵⁹

Mutezile ve Haricileri Allah'ın rahmet ve bağışlama vasıflarını ortadan kaldırmakla suçlayan Mâtürîdî, onların Allah'ın rahmetini daralttıklarını ve günahları kapsamayacak şekilde tahayyül ettiklerini belirtir.⁶⁰ Oysa şirkin dışındaki günahlar affedilebilir ve bu sebeple büyük günah işleyenleri dinin dışında görmek doğru değildir.

3.3. Günahkârlar için tevbe kapısı açıktır.

Mâtürîdî Kur'an'ın temel kavramlarından biri olan tevbe nazara vererek, günahın şirk veya küfür olarak görülemeyeceğini ifade eder. Kur'an-ı Kerim'de "Ey müminler, hep birlikte tövbe ediniz ki kurtuluşa eresiniz!"⁶¹, "Ey iman edenler! Allah'a içtenlikle tövbe edin. Belki Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter"⁶² buyrulur. Mâtürîdî'ye göre yüce Allah bu âyetlerde kendilerinde iman bulunduğu halde insanlara tevbe etmeyi gerekli kılmış ve tevbe yoluyla kendilerini bağışlayacağını haber vermiştir. Bu âyetler ona göre, günah işleyen müminlerde imanın var olduğunu hem de mümin olarak isimlendirildiğini göstermektedir ki bu yönüyle Mutezile ve Haricilere cevap niteliğindedir.⁶³ Dolayısıyla Mâtürîdî'nin anlayışında günah işleyen müminin dindar olmadığı söylenemez. Olsa olsa dindarlık düzeyinin ideal ölçüde olmadığı söylenebilir.

⁵⁶ Tevbe, 9/113.

⁵⁷ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s.521;(420).

⁵⁸ Nisâ-4/48.

⁵⁹ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s.524; (423).

⁶⁰ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 536; (433).

⁶¹ Nûr, 24/31.

⁶² Tahrîm, 66/8.

⁶³ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s.522-523,534-535; (421-422, 431-432).

3.4. Günahkârın kâfir sayılması ilahi adalete aykırıdır.

Mâtürîdî bir Müminin günah işlerken sahip olduğu psikolojiyi analiz ederek günahkârın kâfir ve inatçılarla bir tutmanın adaletsizlik olacağını ileri sürer. Zira müminin temel konulardaki sarsılmaz inancı, kendisini bir taraftan Allah'ın yasakladığı şeyleri işlemekten endişeye sevk etmekte, diğer yönden O'nun ümit verici beyanlarına bel bağlamaya özendirir. Ama bu durum inancın çerçevesinde cereyan etmektedir. Kişinin bu inancı her günahından evvel bulunuyorsa bu, günahını örtmeye ve silip ortadan kaldırmaya yeterli olur. Böylesinin işlemiş olduğu günahı müşrik ve inatçılarla aynı olması mümkün değildir ve dolayısıyla da cehennemde ebedi kalması da âdil telakki edilemez.⁶⁴

Mâtürîdî'ye göre mümin olduğu halde büyük günah işleyen kimse, müşrik ve kâfirin cezasıyla cezalandırılırsa iki sakınca doğar: Birincisi kötülüğe misliyle ceza ilkesi⁶⁵ bozulmuş olur ve adaletsizlik ortaya çıkar, hikmet ortadan kalkar. Çünkü kâfirin ebedi cezası karşılığında, günahı ondan daha aşağıda bulunan kimseye onunla aynı cezanın verilmesi, onun mislinden fazla cezalandırılmasına ve kâfirin ise hak ettiğine denk bir ceza ile cezalandırılmamasına sebep olur. Hâlbuki hikmet onun cezalandırılmasını gerektirmektedir.⁶⁶

İkinci olarak iman ehli olduğu halde büyük günah işleyen kimsenin kâfirle aynı cezaya çarptırılacağını ileri sürmek, Allah'ın adaletle değil zulümle nitelenmesine sebep olur. Oysa ulûhiyet makamının adaleti, kötülüğe misliyle, iyiliğe artırarak karşılık vermekle gerçekleşir. Çünkü yüce Allah iyiliğe on katıyla, kötülüğe ise misliyle karşılık vereceğini⁶⁷ haber vermiştir.⁶⁸ Mâtürîdî'ye göre naslarda, bazı davranışlar sebebiyle mümin kişilerin küfürle vasıflandırılması, sözü edilen davranışın kâfirlerin bir eylemi olması ilgisiyle lügavi bir mecazdır. Bu, tıpkı bir şeyin gerçek mahiyetini anlamayan kimseye "kör ve sağır" denilmesi gibidir.⁶⁹

Netice olarak eylem perspektifinden Mâtürîdî'nin dindarlık algısına bakıldığında ideal dindarlığa ulaşmak için imanın yanında dünya ve ahiret

⁶⁴ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s.543; (438).

⁶⁵ Enâm, 6/160.

⁶⁶ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s.543; (438).

⁶⁷ Enâm, 6/160.

⁶⁸ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s.544; (439).

⁶⁹ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 523;(422).

için yararlı davranışların da gerekli olduğu görülmektedir. Ancak bu davranışları zaman zaman aksatan, kötülük yapan kimsenin eğer imanı var ise, tamamen din dışı ilan edilmesi kesinlikle yanlış bir yöntemdir.

Sonuç ve Değerlendirme

İman ve eylem perspektifinden tespit etmeye çalıştığımız İmam Mâtürîdî'nin dindarlık anlayışında, birinci derecede ve vazgeçilmez ölçütün iman olduğunu söylemek mümkündür. Zira eyleme değer katan asıl şey, imandır. Öte yandan imanın inşasında bilgi ve sağlam delillere dayanılması gerektiğine dikkat çeken Mâtürîdî bu açıdan akıl ve bilginin esas alındığı bilinçli bir dindarlık tipini incelemiştir. Mümin kişinin imanını, açık ve seçik bir şekilde beyan etmesi, "inşallah müminim" gibi tereddüt içeren bir ifadeye başvurmaması gerektiğini söyleyen Mâtürîdî, bu açıdan içte olanların doğru bir şekilde dışa yansıtıldığı samimi bir dindarlığı idealize etmiştir. İmanı kalbin tasdiki olarak tanımlayan Mâtürîdî, insanların kalpte olanlara vakıf olamayacağını, bu sebeple kişilerin söyledikleri söz ve sergiledikleri söz ve davranışlara bakılması gerektiğini söylemiştir. Bu açıdan bakılınca Mâtürîdî'nin söz veya davranışları dindarlığın zahiri ölçütü olarak kabul ettiği görülmüştür. Mâtürîdî'nin düşüncesindeki ideal dindarlığa ulaşmak için imanın yanı sıra dünya ve ahiret için yararlı işlerin yapılması ve ahlak kurallarına uyulması gerektiğini özellikle vurgulamak gerekir. O, davranışların dine uygunluğuna dikkat çekmiş ve bütün yaptıklarını dinine uygun olarak yapan kişinin elbette din bakımından hiçbir şey yapmayandan daha güzel bir konumda olduğunu belirtmiştir.

Buna karşılık Mu'tezile ve Haricilerin aksine Mâtürîdî, nefsani arzularına uyan veya bağışlanma ümidine kapılarak günah işleyen müminlerin dinin veya imanın dışında görülemeyeceğini söylemiştir. Günahkâr müminlerin psikolojik analizinden hareket eden Mâtürîdî günah işleyen müminlerde tasdik halinin sürdüğünü, bu kimselerin azaba maruz kalmaktan korktuklarını ve affedilmeyi umut ettiklerini söylemiştir. Mâtürîdî bu ruh hali içinde olanların asla müşrik ve kâfirlerle bir tutulamayacağını ileri sürmüştür. Dolayısıyla Mâtürîdî'nin dini anlayışında günah işlemiş olsa bile iman bulunduğu sürece kişilerin dindarlıklarının belli bir ölçüde devam ettiği söylenebilir. Mâtürîdî'nin bu düşüncelerinden hareketle, bu görüşün kişilerin dini yaşantılarında gevşekliğe neden olduğu kanaatini doğrulayacak bir veri bulunmamaktadır. Zira o, günah işleyen kimselerin, ilahi azabın tehdidi altında olduğunu, Allah'ın dilerse onları

cezalandırabileceğini söylemiş ayrıca ideal dindarlığın dünya ve ahiret için yararlı işler yapmaktan geçtiğini belirtmiştir.

Çağımızın dini hoşgörüsüzlük ortamı dikkate alındığında genel olarak Ehl-i Sünnet kelimcileri, özelde ise Mâtürîdî'nin bu görüşleri Müslümanlar için yol gösterici olabilir. Her şeyden önce insan fitratı zorbalığa ve şiddete uygun değildir. Hata ve günahlarından dolayı insanları tekfir etmek, onlara baskı ve şiddet uygulamak, mallarına ve canlarına ilişmek İslam dininin hedeflediği bir davranış biçimi değildir. Elbette kötülüklerin dini ve ahlaki bir müeyyidesi vardır. Fakat bu müeyyideler ancak bir hukuk nizamı içerisinde verilebilir ve birçoğu öte dünyaya ilişkindir; kişi ve grupların kendi sübjektif değerlendirmelerine göre ceza uygulamaları düşünülemez.

Kaynakça

- Arslan, Hulusi-Bozkurt, Mustafa, *Sistemantik Kelâm*, Ankara 2018.
- Aydınalp, Halil, "Kural Dışı Dini Bir Yönelim Olarak Çağdaş Tekfir İdeolojisini Anlamak", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı 46 (Nisan 2014) ss.5-39.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "Vehhabilikten İşid'e Günümüz Selefililiği", (*İslam Mezhepleri Tarihi Selefilik Çalıştayı, VI. Ulusal Koordinasyon Toplantısı, 05.-06 Eylül 2015*) Konya 2016, s.22.
- el-Cürçânî, Seyyid Şerîf, *Şerhu'l-Mevâkîf (Mevâkîf Şerhi)*, I-III, çev. Ömer Türker, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, İstanbul 2005.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn (I-II)*, thk. Muhammed Muhiddin Abdulhamid, Beyrut 1995.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, "Hâricîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, yıl: 1997, cilt: 16, ss. 175-178
- İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret, nşr. Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1987.
- Üzüm, İlyas, "İstisna" *TDV İslam Ansiklopedisi*, yıl: 2001, sayı 23.
- Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. Abdulkerim Osman, nşr. Mektebetü'l-Vehbe, Kâhire 1996.

- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Kitâbu't-Tevhîd*, (nşr. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2003.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi* (çev. Bekir Topaloğlu), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2002.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, (İlmi Kontrol: Bekir Topaloğlu), İstanbul: Mizan Yayınevi 2011, (I-XVII).
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Te'vilâtu'l-Kur'ân Tercümesi*, (Çev: Bekir Topaloğlu ve Diğr.), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015-2019, (I-XVII).
- Pessagno, J. Meric, "Akıl ve Dini Tasdik: Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Görüşü", çev. A. Bülent Baloğlu-Adil Çiftçi, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1994, sayı: 8, ss. 441-453.
- Sinanoğlu, Mustafa, "İman", *TDV İslam Ansiklopedisi*, yıl: 2000, sayı: 22, ss. 216-219
- Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İsam Yayınları, İstanbul 2010.
- Yapıcı, Asım, "Dinî Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, cilt: II, sayı: 2, ss. 75-117.